

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

ISSN: 2146-9806 | e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 21, Sayı/Issue: 39, Yıl/Year: 2019 (Haziran/June)

**ARAP DİLİNDE YER ALAN İLLÂ EDATININ FARKLI
KULLANIMLARI VE KUR'ÂN YORUMUNA YANSIMASI**

*Different Usages of Particle Illâ in the Arabic Language and Its Reflection on
the Interpretation of the Qur'ân*

Soner AKSOY

Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı ve İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi – Res. Asst., Sakarya University Faculty of Theology Department of Tafsir and Ph. D. Candidate, Istanbul University Institute of Social Sciences, Sakarya/Turkey

snraksoytrbzn@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3178-7937>

Sakin TAŞ

Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı ve Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi – Res. Asst., Sakarya University Faculty of Theology Department of Tafsir and Ph. D. Candidate, Sakarya University Institute of Social Sciences, Sakarya/Turkey

sakintas@sakarya.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-1301-9491>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 14/02/2019

Kabul Tarihi/Date Accepted: 08/05/2019

Yayın Tarihi/Date Published: 15/06/2019

DOI: <https://doi.org/10.17335/sakaifd.527241>

Atıf/Citation: Aksoy, Soner – Taş, Sakin. Arap Dilinde Yer Alan İllâ Edatının Farklı Kullanımları ve Kur'ân Yorumuna Yansımaları". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (2019): 227-252.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.

Arap Dilinde Yer Alan İllâ Edatının Farklı Kullanımları ve Kur'ân Yorumuna Yansıması

Öz

Kur'ân, Arap dilinin imkân ve sınırları içerisinde insanlığın idrakine sunulan ilahî bir hitaptır. Bu ilahî hitabın anlaşılmasında ve yorumlanmasında hiç kuşkusuz kendisi ile varlık kazandığı dilin unsurları ve temel özellikleri önemli bir konuma sahiptir. Arap dilinde manaya yön veren unsurlardan birisi edat olarak tanımlanan me'âni harfleridir. Bu bağlamda yapacağımız çalışmanın temel amacı me'âni harflerinden birisi olan illâ edatının Arap dilinde hangi anlamlarda kullanıldığını ortaya koymak ve Kur'ân yorumunda bu kullanımların yansımasını tespit etmektir. Yapılacak olan bu tespitin illâ edatının yer aldığı bir kısım âyetlerin anlaşılması bağlamında açılım ve yorum zenginliği sağlayacağı kanaatindeyiz. Bu amaca dönük olarak illâ edatının Arap dilinde kullanıldığı anlam alanı ortaya çıkarılacak, daha sonra alt başlıklar halinde bu edatın Kur'ân'da hangi manalarda yorumlandığı incelenecektir. Buna göre Arap dilinde illâ edatının değişik anlamlarda kullanıldığı ve bu değişik anlamlar dikkate alınarak bir kısım âyetlerin farklı yorumlandığı sonucuna ulaştık. Bu sonuç Kur'ân'da çokça zikredilen illâ edatının sadece istisnâ edatı anlamında yorumlanmamasını ayrıca bu edatın diğer anlam ve ifade özelliklerinin de dikkate alınması gerektiğini göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Arap Dili, Edatlar, İllâ, Kur'ân, Yorum.

Different Usages of Particle *Illâ* in the Arabic Language and Its Reflection on the Interpretation of the Qur'ân

Abstract

The Qur'ân is a divine message presented to the consciousness of humanity within the possibilities and limits of the Arabic language. The elements and basic features of the language in which the Qur'ân was revealed certainly have an important place in understanding and interpreting this divine message. One of the basic elements that shapes meaning in the Arabic language is ma'ânî letters, which are defined as particle. In this context, the main purpose of this study is to present different meanings of particle illâ, which is one of ma'ânî letters and to identify the effects of these different usages on the Qur'ân interpretation. This identification will provide richness of interpretation of verses which include illâ. For this purpose, the meaning field of the particle illâ in the Arabic language will be explored; then in sub-headings how this particle was interpreted in the Qur'ân will be examined. According to this, it is found that the particle illâ in the Arabic language is used in very different meanings, and that some verses have been interpreted by taking these different meanings into consideration. This result shows that the particle illâ should not be interpreted as a particle of exception only, and that this particle's other meanings and expressions should be taken into account.

[You may find an extended abstract of this article after the bibliography.]

Key words: Tafsîr, Arabic Language, Particles, Illâ, Qur'ân, Interpretation.

Giriş

Kur'ân yaklaşık yirmi üç yıllık bir süre zarfında belli bir tarihsel vasatta Hz. Peygamber aracılığıyla insanlığa ulaştırılmış ilahî bir beyandır. Bu ilahî beyan Arap dilinin imkân ve sınırları içerisinde varlık kazanmıştır. Nitekim bu gerçek birçok âyette ilahî hitabın Arapça nâzil olduğu vurgusuyla açık bir şekilde ifade edilmiştir (Bk. Yûsuf 12/2; er-Ra'd 13/37; en-Nahl 16/103). Ayrıca âlimlerin, Kur'ân'ın nâzil olduğu dili ve belâgatı bilmeyi Allah'ın muradını tespit

etmenin ön şartı olarak görmeleri böyle bir gerçekliğe işaret eder.¹ Dolayısıyla Kur'ân'ın doğru anlaşılmasında Arap dili, üslubu ve edebi özellikleri merkezi bir konuma sahiptir. Başka bir ifadeyle söyleyecek olursak bir dili ve o dilin özelliklerini anlamadan o dilde varlık kazanmış bir hitabı anlamak mümkün değildir. Bu açıdan meseleye baktığımızda Kur'ân'ın özellikle dilsel ve metinsel düzeyde doğru anlaşılmasında, kendisi ile varlık kazandığı dilin özelliklerini bilmek vazgeçilmez bir yere sahiptir. Bu dil de hiç şüphesiz Arapçadır.

Her dilde olduğu gibi Arap dilinde de söz; isim, fiil ve harften teşekkül eder. Sözü oluşturan bu unsurların birçok uzantısı olmakla birlikte bunlardan birisi edatlardır. İsim ve harfin ortak paydası olan edatlar Arap dilinde genel olarak; "İstifhâm, şart, istisnâ için kullanılan ifadeler gibi mütekellimin, çeşitli manalara kendisi ile ulaştığı kelime grupları"² şeklinde tanımlanmıştır ve İslam ilim geleneğinde genellikle hurûfu'l-me'ânî başlığı altında ele alınmıştır.³ Yukarıdaki tanımdan da anlaşılacağı üzere edatlar, mananın belirlenmesinde önemli bir işleve sahiptir. Bu nedenle erken dönemden itibaren bu başlık altında müstakil eserler telif edilerek edatların anlam üzerindeki etkileri mufassal olarak incelenmiştir.⁴

Biz bu çalışmamızda me'ânî harflerinden birisi olan illâ edatının Kur'ân âyetlerinin anlamı üzerindeki etkilerini ele aldık. Özellikle bu konuyu seçmemizin nedeni, bu edatın pek çok Kur'ân âyetinde geçmiş olması ve bu âyetlere dair yapılan yorumlarda genellikle illâ edatının sadece istisnâ anlamının esas alındığının görülmesidir. Hâlbuki Arap dilinde illâ edatı istisna anlamından farklı anlamlarda da kullanılmış ve tefsir eserlerinde birçok Kur'ân âyeti de istisna anlamından farklı anlamlarda yorumlanmıştır. Bu nedenle illâ edatının Arap dilinde zengin bir kullanım alanı bulunduğu ve Kur'ân âyetle-

1 Ebû Abdullah Bedruddîn Muḥammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muḥammed Ebu'l-Fadl İbahim (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1957), 1: 13; Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muḥammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Mısır: el-Heyetu'l-Mısriyye, 1974), 1: 172.

2 Muḥammed Semir Necib, *Mu'cemu'l-mustalahâtî'n-naḥviyye ve's-şarfiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 196.

3 Edatların içerisinde isimler de yer almasına rağmen hurûfu'l-me'ânî şeklinde bir tanımlama kullanılması tağlîb yoluyla. Yani genellikle bu edatlar içerisinde harfler olduğundan kavramsallaştırma harf üzerinden yapılmıştır. Yoksa edatlar bütünüyle harflerden ibaret değildir.

4 Bk. Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân ez-Zeccâcî, *Hurûfu'l-me'ânî*, thk. Ali Tefvîk el-Ḥamd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.); Ebu'l-Ḥasan Ali b. 'Îsâ er-Rummânî, *Me'ânî'l-hurûf*, thk. 'İrfân b. Selîm (Beyrut: el-Mektebetü'l-Unsuriyye, 2005); Ali b. Muḥammed en-Nahvî el-Heravî, *el-Uzhiyye fî 'ilmi'l-hurûf*, thk. Abdulmu'in el-Melûhî (Dimeşk: Matbû'âtü Mecme'i'l-Luğa, 1993); Aḥmed b. Abdinnûr el-Mâlikî, *Raṣfu'l-mebânî fî şerhi hurûfi'l-me'ânî*, thk. Aḥmed Muḥammed el-Ḥarrâd (Dimeşk: Matbû'âtü Mecme'i'l-Luğa, ts.); Ebû Muḥammed Bedruddîn b. Ali el-Murâdî, *el-Cene'd-dânî 'alâ hurûfi'l-me'ânî*, thk. Faḥruddîn Kaḇâve (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992).

de ise Kûfe dil ekolüne nispet edilen görüşe göre ise *illâ* edatı *la* + *in* harflerinden teşekkül etmiştir.⁸ Kesret-i isti'mâlden (sık kullanıldığından) dolayı *in* harfinin şeddese hafzedilmiş ve *la* ile birleştirilmiştir. Örneğin *جاء القوم إلا زيدا* "Zeyd hariç kavim geldi" cümlesinde Zeyd kelimesini nasb eden *in* edatıdır. *la* harfinin ameli ise iptal edilmiştir. Aslında bu cümle *جاء القوم إلا زيدا لم يجي* şeklindedir.⁹ Diğer taraftan cümle *قام القوم إلا زيدا* şeklinde olduğunda ise *in* harfinin ameli iptal edilmiş, *la* ise amel ettirilmiştir. Bundan dolayı *زيد* kelimesi merfû olarak okunmuştur.¹⁰ Bu görüş nahivciler arasında doğru bir görüş olarak görülmemiştir. Örneğin Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö. 368/979), Ferrâ'ya nispet ettiği bu görüşü fâsîd bir görüş olarak nitelemiştir.¹¹

Harf olduğunda ittifak olan istisnâ edatı *illâ*, eğer emir, nehiy ve istifhâm-i inkârî bildirmeyen ve müstesnâ minh zikredilen bir cümle içerisinde kullanılırsa bu istisnâ, istisnâ-i muttasıl ve istisnâ-i munkatî' şeklinde ikiye ayrılır.¹² Müsnesnâ, müstenâ minh'in cinsinde ise istisnâ-i muttasıl, değilse munkatî' olarak isimlendirilir. İstisnâ-i muttasıla örnek *جاءني القوم إلا زيدا* "Zeyd hariç kavim geldi" cümlesi verilebilir.¹³ *ما في الدار أحد إلا حمرا* "Evde eşekten başka bir şey yoktur" cümlesi ise istisnâ-i munkatî'a örnektir.¹⁴ Müstesnâ, müstesnâ minh'den ayrı bir hüküm ifade ettiğinden Kûfe dil ekolüne mensup olan dilciler, istisnâ-i munkatî'da *illâ* edatının yerine *سوى*, Basralı dilciler ise *لكن* takdirinde bulunmuşlardır.¹⁵ Bu bağlamda şu cümleyi örnek verebiliriz: *والله إن لفلان*

8 Abdurrahmân Ebu'l-Berakât Kemâluddîn el-Enşârî, *el-İnşâf fi mesâilil- hılâf beyne'n-nahviyyîn* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Unşuriyye, 2003), 1: 212.

9 Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Mısır: el-Mektebetü'l-Tevfikîyye, ts.), 2: 253.

10 Bk. Ebû Saîd el-Hasan b. Abdullah es-Sîrâfî, *Kitâbu şerhi Sibeveyh*, thk. Aḥmed Ḥasan - Ali Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008), 3: 62; Abdurrahmân b. İshâk el-Bağdâdî ez-Zeccâcî, *el-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mubârek (Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 38.

11 Sîrâfî, *Kitâbu şerhi Sibeveyh*, 3: 62. Kaynaklar Ferrâ'ya böyle bir görüş nispet etmiş olsa da, Ferrâ'nın eserleri özellikle *Me'âni'l- Kur'ân*'ı incelendiğinde böyle bir görüşe sahip olmadığı söylenmiştir. Bk. Abdulhamîd eş-Şemerî, "Haḳîkatü ra'yî'l-Ferrâ fi terkibi edâtî'l-istišnâ", *Mecelletü Câmi'ati Bâbil* 22/1 (2014): 21-37.

12 Ali b. Muḥammed b. İsâ el-Uşmûnî, *Şerhu'l-Uşmûnî li Elfiyeti İbn Mâlik* (Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 1: 502.

13 Muḥammed b. Yezîd Ebu'l-'Abbâs el-Müberred, *el-Muktezâb* (Beyrut: Âlemü'l-Kutub, ts.), 4: 379.

14 Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 2: 250.

15 Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 2: 250.

شقي مالا إلا أنه شقي “Allah’a yemin olsun ki falan kişinin malı vardır ama asi birisidir.”¹⁶ Bu örnekte illâ edatı yerine Sîbeveyh لكن، Ferrâ ise سوى takdirinde bulunmuştur.¹⁷

Eğer cümle; emir, nehiy ve istifhâm-i inkârî bildiriyor ve müstesnâ minh de zikredilmiyorsa bu istisnâ istisnâ-i muferrağ olarak isimlendirilir. İstisnâ-i muferrağ ise tahkîk ve kasr ifade eder.¹⁸ Kasr da bir şeyin başkalarında bulunmayıp ancak belli bir şeyde bulunduğunu ifade eder.¹⁹ Bu açıdan tahsis edilen şeye maksûr (مقصور), başka bir şeyin kendisine tahsis edildiği şeye ise maksûrun aleyh (مقصور عليه) denir.²⁰ Örnek olarak لا فتى إلا علي “Ali’den başka genç yoktur” cümlesi verilebilir. Bu cümlede فتى kelimesi maksûr علي kelimesi ise maksûrun aleyhdır.²¹ Ayrıca bir cümlede kasrın yapılması, muhatabın, söylenenin aksine inandığı ya da söylenene karşı bir tereddüt ve zan taşıdığı anlamı içerir.²² Örneğin ما الجاحظ إلا كاتب “Câhız yalnız kâtiptir” cümlesi, Câhız’ın kâtip olmadığı yönündeki inancı ya da vehmi izale etmektedir.²³ Dolayısıyla illâ edatının kasr anlamının doğru anlaşılmasında maksûr ve maksûrun aleyhin doğru tespit edilmesi ve kasrın ifade ettiği anlamsal bağlamın dikkate alınması büyük önem arz eder.

Arap dilinde illâ edatı, istisnâ harfi dışında غير gayr anlamına gelir. İllâ ve gayr edatları arasında anlam ve kullanım olarak fark vardır. Şöyle ki illâ edatında asıl olan istisnâ manası iken gayr kelimesinde ise asıl olan sıfat manasıdır. Bu açıdan bakıldığında illâ bir harftir, gayr ise bir sıfattır.²⁴ Ayrıca illâ edatının gayr manasında sıfat olarak kullanılmasında iki şart aranmıştır. Bu iki şart da bu sıfatın mevsûfuyla ilgilidir. Birincisi bu mevsufun, cemî’ ya da şibh-i cemî’ olmasıdır. İkincisi ise bu mevsûfun nekira veya cins bildiren elif lam takısı almasıdır.²⁵ Bu bağlamda örnek olarak Zürrümme’nin (ö. 117/735) şu beyti verilebilir:

أنيخت فألفت بلدةً فوق بلدة قليلاً حيا الأصوات إلا بعمامتها

16 Heravî, *el-Uzhiyye*, 1: 176.

17 Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2: 325; Rummânî, *Me’ânî’l-ḥurûf*, 186.

18 Müberred, *el-Muktezab*, 4: 389.

19 Ebu’l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyyâ İbnu Fâris, *Mu’cemu mekâyîsi’l-luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Mısır: Dâru’l-Fikr, 1979), 5: 96; Cemâluddîn Ebu’l-Fadl Muhammed b. Ali İbnu Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab* (Beirut: Dâru Şâdir, ts.), 5: 98.

20 Yûsuf b. Muḥammed b. Ali es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘ulûm*, thk. Na’im Zerkûr (Beirut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1987), 1: 288.

21 Şeyh Emîn Bekrî, *el-Belâğatu’l-‘Arabiyye fi sevhâ’l-cedîd* (Beirut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 2004), 163.

22 Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘ulûm*, 1: 288.

23 Ḥasan ‘Abbâs Fadl, *el-Belâğa funûnuhâ ve efnânuhâ* (Amman: Dâru’n-Nefâis, 2004), 401.

24 Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2: 370.

25 Ali el-Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 1: 519.

“Deve çöktürüldü de kendi hırıldaması dışında seslerin az bulunduğu bir belde üstüne göğsü(nü) serdi.”²⁶

Bu şiirde yer alan illâ edatının içinde bulunduğu cümleyi Sîbeveyh; غير بغامها قَلِيلٌ بِمَا الْأَصْوَاتُ “Deve hırıldaması dışında orada sesler azdır” şeklinde takdir etmiştir.²⁷ Dolayısıyla illâ edatının gayr anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Bu bağlamda istisnâ anlamında kullanılan illâ, gayr anlamında kullanılan illâdan çeşitli açılardan ayrılır. Şöyle ki gayr anlamında kullanılan illânun mevsûfunun hazfedilmesi caiz değilken, istisnâ anlamında kullanılan illâda böyle bir durum söz konusu değildir.²⁸ Örneğin جاءني إلا زيد “Bana sadece Zeyd geldi.” cümlesinde illânun gayr anlamında kullanıldığını söylemek doğru değildir. Zira illâ edatı gayr anlamında yorumlanabilmesi için bir mevsûfun olması gerekir. Hâlbuki cümlede böyle bir mevsuf yoktur.²⁹

Birtakım nahivciler Arap dilinde illâ edatının zâid olarak kullanıldığını zikretmişlerdir. Asmaî (ö. 216/821) ve İbn Cinnî (ö. 392/1002) bu görüşü savunmuşlardır.³⁰ Bu iki dilci bu görüşlerine Zürrümme'nin şu şiirini delil olarak göstermişlerdir:

حراجيج ما تنفك إلا مناخة على الخسف أو يرمى بما بلدا قفرا

“Develer ya biçare çökmeye devam etmekte ya da kendileriyle ıssız belde-ler aşılırmaktadır.”

Diğer taraftan bu görüşü kabul etmeyen dilciler bu şiirde Zürrümme'den ya da râvilerden kaynaklanan bir imla hatası olduğunu ifade etmişlerdir. Şöyle ki ya illâ yanlışlıkla getirilmiş ya da aslı ^{آل} *âlen* olup yanlış yazılmıştır.³¹ Buna göre ^{آل} kelimesi şahıs anlamında kullanılmıştır.³² Dolayısıyla Asmaî ve İbn Cinnî'nin illâ edatının zâid olarak kullanıldığı yönündeki görüşleri, nahivcilerin geneli tarafından kabul görmemiştir. Örneğin Ali el-Murâdî (ö. 749/1377) illâ edatının zâid olduğu görüşünün garib ve zayıf bir görüş olduğunu ifade etmiştir.³³

26 Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2: 331; Müberred, *el-Muktezâb*, 4: 409.

27 Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2: 332.

28 Uşmûnî, *Şerhu'l-Uşmûnî*, 1: 515.

29 Ali el-Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 1: 519.

30 Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2: 271; Ebû Hayyân el-Endelîsî, *İrtişâfu'd-darb min lisâni'l-'Arab*, thk. Recep Osman Muḥammed (Kahire: Mektebetü'l-Hâneci, 1998), 3: 1498; Abdullah b. Yûsuf Cemâlüddîn İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb*, thk. Mâzin el-Mubârek - Muḥammed Ali (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 102.

31 Uşmûnî, *Şerhu'l-Uşmûnî*, 1: 252; İbnu Nûriddîn Muḥammed b. Ali el-Mevzî'ı, *Mesâbiḥu'l-meğânî fi hurûfi'l-me'ânî*, thk. 'Âiz b. Nâfi' el-Ömerî (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1993), 121.

32 Daha geniş açıklamalar için bk. Enşârî, *el-İnşâf*, 1: 128; İbn Hişâm, *Muğni*, 102.

33 Ali el-Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 1: 520.

İllâ edatının Arap dilinde kullanılmış olduğu diğer bir anlamı atf vâvıdır.³⁴ Genel olarak nahivcilerin bu görüşü kabul etmemesine mukabil, Ferrâ (ö. 207/822), Ahfeş (ö. 215/830), Ebû Ubeyde (ö. 209/824) gibi dilciler illâ edatının atf vâvı anlamında kullanıldığını öne sürmüşlerdir.³⁵ Bu dilciler Arap dilinden şu şiirleri delil olarak göstermişlerdir:

مَا بِالْمَدِينَةِ دَارٌ تُحْيِي وَاحِدَةً دَارَ الْخَلِيفَةِ إِلَّا دَارٌ مَمْرُؤَانَا

“Şehirde halifenin ve Mervan’ın evinden başka bir ev yoktur.”³⁶

Zikri geçen nahivciler bu şiirde yer alan illâ edatının şair tarafından atf vâvı anlamında kullanıldığını söylemişlerdir.³⁷ Bu dilcilerin delil gösterdikleri diğer bir şiir Amr b. Ma’dikerib’in (ö. 21/641) şu beytidir:

وَكُلُّ أَخٍ يُفَارِقُهُ أَخُوهُ لِعَمْرِ أَبِيكَ إِلَّا الْفَرَقْدَانُ

“Babanın ömrüne yemin olsun ki her kardeş kardeşinden, iki yıldız da birbirinden ayrılır.”³⁸

Bu şiirde zikri geçen illâ edatının vâv anlamında olduğu söylenmiştir.³⁹ Sözün başında atf yaptığımız üzere cumhur, illâ edatının vâv anlamında kullanıldığına karşı çıkmış ve karşı delil olarak kullanılan bu iki beyitte illânın istisnâ anlamında kullanıldığını savunmuşlardır.⁴⁰

Diğer bir görüş ise illâ edatı vâv anlamında olmayıp bizzat kendisinin atf manası ifade ettiğidir. Bu durumda âtîf ile ma’tûfun aleyh arasında, hükümde değil i’rabta bir ortaklık söz konusudur. Bu görüş Kûfe dil ekolüne nispet edilmiştir.⁴¹ Zira bu ekole mensup olan dilciler illâ edatını atf harfi olarak değerlendirmişlerdir. Örneğin “Zeyd hariç kimse kakmadı” cümlesinde illâ atf harfi olarak kullanılmıştır. Yani زيد kelimesi أحد üzerine ma’tuftur.⁴² Basralı dilciler ise, bu cümlede زيد kelimesinin أحد kelimesinden bedel oldu-

34 Ebû Abdurrahmân Hâlif b. Aḥmed el-Ferâhîdî, *el-Cümel fi’n-naḥv*, thk. Faḥruddîn Kaḇâve (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1985), 318.

35 Ali el-Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 519.

36 Sîbeveyh bu şiiri Ferazdaḳ’a nisbet etse de böyle bir beyit Ferazdaḳ’ın divanında yer almaktadır. Bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1: 373; Humâm b. Ğâlib Ebû Ferâs el-Ferazdaḳ, *Divânü’l-Ferazdaḳ*, thk. Ali ‘Afûr (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye), 1987; Müberred, *el-Mukteḇab*, 4: 425.

37 Ali el-Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 519.

38 Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2: 334; Uşmûnî, *Şerhu’l-Uşmûnî*, 1: 516.

39 Uşmûnî, *Şerhu’l-Uşmûnî*, 1: 516; Ali el-Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 519.

40 Bk. Müberred, *el-Mukteḇab*, 4: 409, 425; Ebû Bekr Muḥammed b. Sehl İbnu’s-Serrâc, *el-Uşûl fi’n-naḥv*, thk. Abdu’l-Ḥuseyin el-Fetelî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, ts.), 1: 304; Ali el-Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 519; Enşârî, *el-İnşâf*, 1: 217.

41 Enşârî, *el-İnşâf*, 1: 216.

42 Bk. Ali el-Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 520.

ğunu iddia etmişlerdir. Diğer taraftan Sa'leb (ö. 291/904) Basralıların bu görüşüne karşı çıkmıştır. Zira ona göre bedel anlam olarak mübdelün minhe (kendisinden bedel yapılan) tabidir. Bu bağlamda زيد kelimesi bedel olarak kabul edildiğinde Zeyd'in ayağa kalkmadığı şeklinde bir mana anlaşılabilir. Hâlbuki cümlede Zeyd'in ayağa kalktığı ifade edilmektedir.⁴³ Basralı dilciler zikredilen kuralın bedelü'l-külde geçerli olduğunu, bedelü'l-ba'zda ise bedelin, mübdelün minhden anlam olarak farklı olabileceğini söyleyerek Sa'leb'in itirazına cevap vermişlerdir. Bu bağlamda şu örneği zikretmişlerdir: رأيت القوم بعضهم "Kavmin bir kısmını gördüm." Bu örnekte önce kavmin görüldüğü ifade edilmiş daha sonra ise bedelü'l-ba'z getirilerek kavmin bir kısmının kastedildiği vurgulanmıştır. Dolayısıyla örnekte anlaşılabileceği üzere bedelü'l-ba'zda bedel ile mübdelün minh anlam olarak farklı gelebilmektedir.⁴⁴

Arap dilinde illânın yukarıda zikri geçen anlamlarından başka إما *immâ* manasında da kullanıldığı nakledilmiştir. Örnek olarak Arapların şu sözünü verebiliriz: إما أن تكلمني و إلا فاسكت "Ya benimle konuş ya da sus." Bu cümlenin takdiri; إما أن تكلمني و إما أن تسكت şeklinde yapılmıştır.⁴⁵ İllâ edatının en garib anlamlarından birisinin ise zarf anlamında kullanılan بعد *ba'âde* manasında olduğu ifade edilmiştir.⁴⁶ Sonuç olarak illâ edatı, Arap dilinde asli olarak istisnâ anlamı ifade etmekle birlikte bir kısım dilciler tarafından istisnâ anlamı dışında farklı anlamlarda da kullanılmıştır.

2. Kur'ân'da İllâ Edatının Yorum Farklılıkları

Bu başlık altında Arap dilinde farklı anlamlarda kullanılan illâ edatının, Kur'ân'da yer alan yorum farklılıklarına yer verilecektir. Başka bir ifadeyle illâ edatının, âlimler özellikle de dilciler ve müfessirler tarafından, Kur'ân'da hangi anlamlarda yorumlandığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Kur'ân'da toplam altı yüz elli yerde illâ edatı geçmektedir. Mahmud Hüseyin eş-Şerîf, zikri geçen bu yerlerde illâ edatının, yetmiş beşinde istisnâ-i muttasıl, elli dokuzunda istisnâ-i munkatı', beş yüz on beş yerde istisnâ-i muferrağ ve birinde ise gayr anlamında kullanıldığını ifade etmiştir.⁴⁷ Dolayısıyla yapılan bu tasnifte Kur'ân'da illâ edatına dair farklı yorumlara yer verilmemiş ve bu edatın yer aldığı âyetler istisnâ anlamı çerçevesinde kategorize edilmiştir.

43 Ali el-Murâdî, *el-Cene'd-dâni*, 520.

44 Burada verilen örnek ve yapılan tartışma dikkate alındığında lafzî bir ihtilaf olduğu anlaşılıyor. Bk. Enşârî, *el-İnşâf* 1: 6; Ali el-Murâdî, *el-Cene'd-dâni*, 520.

45 Heravî, *el-Uzhiyye*, 178.

46 Ali el-Murâdî, *el-Cene'd-dâni*, 521.

47 Mahmûd Hüseyin eş-Şerîf, *Mu'cemu ħurûfi'l-me'ânî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 1: 338-346.

Kur'ân'da illâ edatının genellikle istisnâ anlamında kullanıldığı doğru olmakla birlikte, bu mutlak bir tespit değildir. Zira bu edat birtakım dilciler ve müfessirler tarafından istisnâ anlamı dışında farklı anlamlarda da yorumlanmıştır. Bu bağlamda Kur'ân'da illâ edatının istisnâ anlamının yaygın olması ve birçok eserde bu konunun işlenmesi nedeniyle, bu başlık altında illânın istisnâ anlamına yer verilmeyecektir. Buna mukabil bir önceki başlıkta Arap dilinde illâ edatının anlam alanına dair çizmiş olduğumuz çerçeveden hareketle, Kur'ân âyetlerinde bu edatın istisnâ anlamı dışında dil ve üslup olarak farklı anlamlarda kullanıldığı ve yorumlandığı yerler tespit edilmeye çalışılacaktır.

2.1. İllâ Edatının İstib'âd Anlamında Yorumlanması

İstib'âd, bir şeyin uzak ve olanaksız görülmesi, o şeye imkân vermemek ve gerçekleşmesini ihtimal dışı bulmak anlamlarına gelir.⁴⁸ Bu bağlamda Kur'ân'da birçok yerde zikri geçen illâ, bazı müfessirler tarafından bir kısım âyetlerde -şekil ve cümlenin kuruluşu itibariyle istisnâ edati olarak yer alsa da- üslup açısından uzak görme, ihtimal vermeme gibi manaları çağrıştıran istib'âd anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir. Başka bir ifadeyle söyleyecek olursak illâ, bazı Kur'ân ifadelerinde sûreten istisnâ anlamında kullanılmakla birlikte hakiki anlamda istisnâ anlamı ifade etmediği iddia edilmiştir. Bu bağlamda örnek olarak şu âyete yer verebiliriz:

سَنُفِّرُكَ فَلَا تَنْسَى إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ وَمَا يَخْفَى “Sana Kur'ân'ı okutacağız ve sen onu unutmayacaksın. Ancak Allah'ın dilediği başka. Şüphesiz O, açık olanı da bilir, gizliyi de.” (el-A'lâ 87/6).

Ferrâ bu âyette yer alan istisnâ ifadesinin açılımı bağlamında dikkat çekici bir yoruma yer vermiştir. Zira Ferrâ'ya göre Allah âyette herhangi bir şeyin unutulmasını dilememiştir. Şöyle ki اللَّهُ إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ ifadesi şekil ve cümle kuruluşu itibariyle istisnâ olsa da üslup olarak لَا يَشَاءُ اللَّهُ “Allah dilemedi.” anlamındadır.⁴⁹ Ferrâ bu üslubun şu âyette de kullanıldığını ifade etmiştir:

فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُّوا فِي النَّارِ لَمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ وَأَمَّا الَّذِينَ سَعَدُوا فِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرٌ يَجْتَذُونَ “Bedbaht olanlara gelince onlar cehennemdedir. Onlar, gökler ve yerler durdukça orada ebedî olarak kalacaklardır. Ancak Rabbinin istediği hariç. Şüphesiz Rabbin dilediğini yapandır. Mutlu olanlara gelince, gökler ve yerler durdukça içinde ebedî kalmak üzere cennettedirler. Ancak Rabbinin dilemesi başka. Bu, onlara ardı kesilmez bir lütuf olarak verilmiştir.” (Hûd 11/106-108).

48 İbnü Manzûr, *Lisânu'l- 'Arab*, 3: 90.

49 Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Aḥmed Yûsuf en-Necâtî (Mısır: Dâru'l-Mısrîyye, ts.), 3: 256.

Ferrâ, âyetlerde kullanılan bu üslup özelliğini Arapların şu sözüne benzetmiştir: *“Dilediğim hariç istediğin her şeyi sana verdim.”* Bu cümlede kullanılan istisnâda, istediği her şeyi verdiği, hiçbir şeyden onu men etmediği anlamı kastedilmektedir.⁵⁰ Dolayısıyla âyette üslup olarak bu ifadeye benzer bir kullanım söz konusudur. Benzer bir yoruma Zemaşşerî (ö. 538/1144) de yer vermiştir. Şöyle ki Zemaşşerî âyette hakiki anlamda istisnâ manası kastedilmediğini Arapların şu sözüne benzetmiştir: *أنت سهيمي فيما أملك إلا ما شاء الله* “Allah’ın dilediği hariç sahip olduğum her şeyde ortağımın.” Zira bu sözde mütekellim, hiçbir şeyi istisnâ etmeksizin sahip olduğu her şeyde muhatabın ortak olduğunu kastetmektedir.⁵¹ Bu bağlamda Zürkânî (ö. 1367/1948) iddia edildiğinin aksine âyette hakiki (حقيقي) değil sûrî (صوري) bir istisnâ olduğuna işaret etmiştir.⁵²

Diğer taraftan Muhammed Abduh’un *إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ فَلَا تُسْفِرُكَ* âyetinin tefsiri bağlamında yer verdiği yorumlar, meselenin anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Abduh’a göre *سُفِرُكَ فَلَا تُسْفِرُكَ* ifadesinde ebedi ve devamlı olacak şekilde bir vaat yapılırca Allah’ın kudretinin onu değiştirmeye gücünün yetmeyeceği ve bunun Allah’ın iradesinin dışında olabileceği vehmine karşı *إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ* ifadesi istisnâ olarak getirilmiştir. Dolayısıyla âyette bir şeyin istisnâ edilmesine değil, Allah’ın kudretinin hiçbir şeyden aciz olmadığına vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla istisnâdan maksat, doğrudan unutmanın nefyedilmesidir.⁵³

İllâ edatının istisnâ anlamı ifade ettiğine dair diğer başka âyetler de vardır. Bu bağlamda şu âyeti zikredebiliriz:

“Rabbimiz Allah’ın dilemesi olmadıkça, dininize dönmemiz bizim için olacak şey değildir.” (el-A’râf 7/89).

İbn ‘Aţıyye (ö. 541/1147) âyette zikri gecen illâ edatının istisnâ (bir şeyin uzak görülmesi), anlamında kullanılmasının muhtemel olduğunu zikretmiştir.⁵⁴ Bu kullanım tarzı Arapların şu sözüne benzetilmiştir: *لَا أَفْعَلُ ذَلِكَ حَتَّى يَشِيبَ* “Karganın saçları ağarmadıkça ve halat iğne deliğinden geçmedikçe bunu yapmayacağım.”⁵⁵ Anlaşılacağı üzere bu sözde o şeyin

50 Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3: 256.

51 Ebu’l- Kâsım Mahmud b. ‘Amr Cârullah Zemaşşerî, *el-Keşşâf’an hağâikü gavaâmizü’t-tenzil* (Beirut, Dâru’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, 1988), 4: 739.

52 Muḥammed b. ‘Azîm ez-Zürkânî, *Menâhilu’l-‘irfân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân* (Mısır: Matba’atü ‘İsâ, ts.), 1: 267.

53 Muḥammed Abduh, *Tefsîru cüz’i ‘Amme* (Mısır: Matba’atü Mışır, ts.), 68.

54 Ebû Muḥammed Abdulḥak İbnu ‘Aţıyye el-Endelüsî, *el-Muḥarreru’l-veçîz fi tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi (Beirut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2001), 2: 428.

55 Muḥammed b. Yûsuf b. Ali Ebû Ḥayyân el-Endelüsî, *el-Baḥru’l-muḥît fi’t-tefsir*, thk. Sıdkî Muḥammed Cemûl (Beirut: Dâru’l-Fikr, 1999), 5: 114.

asla yapılmayacağı ifade ediliyor. Dolayısıyla bu sözde olduğu gibi âyette de söylenen şeyin imkânı değil imkânsızlığı vurgulanmak isteniyor. Bu bağlamda bir başka örnek olarak şu âyeti zikredebiliriz:

لَيْسَ لَكُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ صَبْرٍ
 “Onlara, acı ve kötü kokulu bir dikenli bitkiden başka yiyecek yoktur.” (el-Gâşiye 88/6).

Zemaşşerî'nin yer vermiş olduğu bir yoruma göre âyette yapılan istisnâyla o kimselerin asla bir yiyeceğinin olmayacağı kastedilmiştir.⁵⁶ Zira dikenli bitki insanı bırak, hayvanın bile yiyebileceği bir bitki değildir. Bu ifade tarzı şu söze benzemektedir: لَيْسَ لِفُلَانٍ ظِلٌّ إِلَّا الشَّمْسُ “Falan kimsenin güneşten başka gölgesi yoktur.”⁵⁷ Bu sözde o kimsenin asla serinleyebileceği bir gölge bulamayacağı vurgulanmıştır. Dolayısıyla âyet, bu üslup özelliği dikkate alınarak, o kimselerin hiçbir şekilde yiyecek bir şeylerinin olmayacağı manasında yorumlanmıştır.⁵⁸ Bu bağlamda zikri geçen âyetlerde yer alan bu üslup özelliğinin Kur'ân'ın doğru anlaşılmasında oldukça önemli olduğunu ve diğer başka âyetlerin de bu üslup çerçevesinde yorumlanabileceğini söyleyebiliriz. (İllâ edatının ifade ettiği bu anlamın ve üslup özelliğinin yer aldığı diğer âyetler için bk. el-En'âm 6/80, 111; el-A'râf 7/89; Yûsuf 12/76; Müddessir 74/56).

2.2. İllâ Edatının Ba'de Anlamında Yorumlanması

Kur'ân'ı Kerim'de illâ edatının yorumlandığı anlamlardan bir diğeri بعد *ba'de* manasıdır. Bilindiği üzere *ba'de* Arap dilinde genellikle zaman zarfı manasında kullanılır. Bu bağlamda aşağıdaki âyette zikri geçen illâ edatı, bazı müfessirler tarafından *ba'de* anlamında yorumlanmıştır:

لَا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ وَوَعْدُهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ
 “Orada ilk ölümden başka bir ölüm tatmazlar. Allah, onları cehennem azabından korumuştur.” (ed-Duhân 44/56).

Müfessirlerin birçoğu bu âyette istisnâ-i munkatî' olduğunu, dolayısıyla illâ edatının لكن *lâkinne* anlamında kullanıldığını vurgulamışlardır.⁵⁹ Diğer bir görüşe göre ise âyette illâ edatı *ba'de* anlamında kullanılmıştır. Bu yoruma delil olarak Arapların şu sözü gösterilmiştir: ما كلمت رجلا اليوم إلا رجلا عندك “Senin

56 Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 4: 743.

57 Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 4: 743, Zerkeşî, *el-Burhân*, 3: 51.

58 Ayette zikri geçen *darî'* kelimesi hakiki anlamda dikene benzer, sabırdan daha acı, ateşden daha sıcak ve leşden daha bis bir yiyecek olarak da yorumlanmıştır. Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Faḥruddîn er-Râzî, *Mefâtîḥu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsî'l-'Arabi, 1999), 31: 140.

59 Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr el-Kuraşî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed (Riyad: Dâru Tayyibe, 1999), 7: 240; Ebû Abdullah Muhammed b. Aḥmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Kur'ân*, thk. Aḥmed Berdûnî (Kahire: Dâru'l-Kutubî'l-Miṣriyye, 1964), 16: 154; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1993), 4: 663.

yanındaki adamdan sonra hiçbir adamla konuşmadım.”⁶⁰ Bu sözde illâ edatı ba'de anlamında kullanıldığı gibi âyette de, ba'de manasında kullanılmıştır. Buna göre âyetin anlamı; “Orada ilk ölümden sonra bir ölüm tatmazlar” şeklinde olur.⁶¹

Âyette illâ edatının ba'de anlamında kullanıldığını savunan âlimlerden birisi İbn Cerîr et-Ṭaberî'dir (ö. 310/910). Ṭaberî ilk olarak âyette zikredilen illâ edatının bir kısım dilciler tarafından sivâ anlamında yorumlandığına değinmiş, daha sonra kendisine göre bu görüşün anlaşılır bir vechi olmadığını vurgulamıştır.⁶² Zira Ṭaberî'ye göre; “Bu gün la أذوق اليوم الطعام إلا الطعام الذي ذقته قبل اليوم” “Bu gün daha önce tatmış olduğum bir yemeği tadıyorum” diyen bir kimse genel olarak, şu an tatmış olduğu yemeğin başka bir yemek değil, daha önce yediği ve tattığı yemek olduğunu haber vermek istiyor. Dolayısıyla bu yoruma göre âyette, onlar cennette daha önce tatmış oldukları ölüme benzer bir ölüm tadacaklar manası anlaşılmaktadır. Ṭaberî'ye göre âyetin böyle anlaşılması doğru değildir. Zira cennet ehli cennete girince Allah kendilerini ölüm gibi sıkıntılardan emin kılacaktır. Durum böyle olunca âyette zikri gecen illâ edatının ba'de yerinde kullanılması caizdir. Zira manası yakın olan iki kelimenin bir-biri yerine kullanılması Arapların alışkanlıklarındandır. Örneğin لا أكلم اليوم رجلا لا أكلم اليوم رجلا diyen bir kimse; “Bu gün Amr'ın yanında olan adamla konuştuktan sonra hiçbir adamla konuşmayacağım” manasını kasteder.⁶³ Dolayısıyla Ṭaberî âyette zikredilen illânın, ba'de anlamında kullanıldığını iddia etmiş ve bu iddiasını aklî ve dilsel birtakım çıkarımlarla desteklemeye çalışmıştır.

Âyette illânın, istisnâ-i muttasıl, istisnâ-i munkatı' ve ba'de anlamlarında yorumlandığına dikkat çeken İbnu'l-Kayyim (ö. 751/1350) ise ba'de manasına dair şöyle bir değerlendirme yapmıştır: هذا معنى حسن جدا يفتقر إلى مساعدة اللفظ عليه “Lafzın desteklenmesine ihtiyacı olan gerçekten güzel bir manadır.”⁶⁴ İbn Kayyim'in bu sözünden, ilgili âyette illânın ba'de manasını tercih ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim daha sonra âyeti ba'de anlamına göre açıklaması ve فهذا من أحسن ما يقال في الآية “Bu âyet hakkında söylenenlerin en güzeli.”⁶⁵ şeklinde konuyu bitirmesi, ba'de anlamını tercih ettiğine işaret etmektedir.

İllâ edatının ba'de anlamında yorumlandığı diğer bir âyet şudur:

60 Kurtubî, *el-Câmi'*, 16: 154; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4: 663.

61 Ebû Hâfıs Sirâcuddîn İbnu 'Âdil ed-Dîmeşkî, *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-Kitâb*, thk. 'Âdil Aḥmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 17: 336.

62 Muḥammed b. Cerîr Ebû Ca'fer et-Ṭaberî, *Câmiu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Aḥmed Muḥammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 21: 67.

63 Ṭaberî, *Câmiu'l-beyân*, 21: 68.

64 Muḥammed b. Ebî Bekr İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye, *Bedâi'u'l-fevâid* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabiyye, ts.), 3: 70.

65 İbnu'l-Kayyim, *Bedâi'u'l-fevâid*, 3: 70.

“وَلَا تُنكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَمَثَلًا وَسَاءَ سَبِيلًا” Geçmişte olanlar hariç, artık babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin. Çünkü bu bir hayâsızlık, öfke ve nefret gerektiren bir iştir. Bu, ne kötü bir yoldur.” (en-Nisâ 4/22).

Bu âyette illânın ne anlama geldiğine dair farklı yorumlar yapılmıştır.⁶⁶ Bu yorumlardan birisi de ba’de manasıdır.⁶⁷ Buna göre âyetin anlamı; “Geçmişte olanlardan sonra, artık babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin”⁶⁸ şeklinde olur.

2.3. İllâ Edatının Gayr Manasında Yorumlanması

Kur’ân’da illâ edatının yorumlandığı anlamlardan birisi gayr manasıdır. Gayr Arap dilinde nefiy, istisnâ ve isim anlamında kullanılan bir sıfattır.⁶⁹ İstisnâ anlamı ifade etmesi açısından illâ ile ortak paydaya sahip olsa da isim olması, sıfat manasında kullanılması ve mevsûfunu nekra olarak alması yönüyle illâ edatından ayrılmaktadır.⁷⁰ Diğer taraftan gayr kelimesi Kur’ân’da toplam doksan altı yerde geçmektedir. Bununla birlikte bazı âyetlerde illâ edatı gayr manasında yorumlanmıştır. Bu bağlamda şu âyet örnek olarak verilmektedir:

لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ “Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu. Demek ki, Arş'in Rabbi Allah, onların nitelemelerinden uzaktır, yücedir.” (el-Enbiyâ 21/22).

Ferrâ zikri gecen illâ edatının sivâ manasında olduğunu söylemesine mukabil müfessirlerin ve Kisâi (ö. 189/805), Sîbeveyh gibi dilcilerin çoğunluğu gayr manasında olduğunu söylemişlerdir.⁷¹ Müfessirlerin ve dilcilerin çoğunluğunun âyette yer alan illâ edatını, gayr manasında yorumlamalarının dilsel bir kısım gerekçeleri olmakla birlikte,⁷² böyle bir yorum yapılmasında özellikle âyetin yanlış anlaşılmasına yönelik birtakım kaygıların etkili olduğunu söyleyebiliriz. Şöyle ki illâ istisnâ anlamında yorumlandığında âyetin mefhumundan; “O ilahlarla birlikte Allah olsaydı o ikisinin düzeni bozulmazdı.” şeklinde bir anlam çıkıyor. Hâlbuki âyette verilmek istenen mana bu değildir.

66 Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 10: 21; Kurtubî, *el-Câmi'*, 5: 104; İbnu 'Âdil, *el-Lübâb*, 6: 278.

67 Kurtubî, *el-Câmi'*, 5: 104.

68 Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 10: 21; İbnu 'Âdil, *el-Lübâb*, 6: 278.

69 Hasan el-Muştafavî, *et-Taḥkîk fi kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Müessesetü't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1995), 7: 359.

70 Müberred, *el-Muktezab*, 4: 422.

71 Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 22: 127; Kurtubî, *Câmi'*, 11: 279; Ebû Saîd Abdullah b. 'Amr el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Muḥammed Abdurrahmân (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, ts.), 4: 48.

72 Ebû Ḥayyân, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 7: 420; Muḥammed b. Tâhir İbn 'Âşûr et-Tûnusî, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 17: 44.

Şöyle ki Allah o putlarla birlikte olsun ya da olmasın, o ikisinin fesada uğraması kaçınılmazdır.⁷³ Dolayısıyla yerin ve göğün düzeninin bozulması putların varlığıyla, başka bir ifadeyle ispatıyla alakalı bir durumdur.⁷⁴ Yani bu durumda lazım (putların varlığı) melzûmu (yerin ve göğün düzeninin bozulması) gerekli kılmış oluyor. Bu açıdan âyetin oturduğu bağlam Allah'ın varlık ve yokluğuyla ilgili değil, birtakım putların Allah'a ortak koşulmasıyla alakalıdır. Yani müşriklerin, Allah'la birlikte bir kısım putların mahlûkatta söz sahibi oldukları yönündeki iddiaları çürütülmüştür.⁷⁵ Bundan dolayı âyette illâ gayr manasında yorumlanmıştır. Zira âyette sıfat olarak gayr takdirinin yapılması mefhumdan anlaşılabilir yanlıştır manaların önüne geçmekte ve âyeti kendi bağlamına oturtmaktadır.

İllâ edatının gayr manasında yorumlandığı diğer bir âyet şudur:

“وَالَّذِينَ يَزْمُونَ آٰزْوَاجَهُمْ وَّمَا يَكْفُرْنَ لَهُمْ شَهَادَةٌ اِلَّا اَنْفُسُهُمْ فَشَهَادَةُ اٰخِذِهِمْ اَرْبَعٌ شَهَادَاتٍ بِاللّٰهِ اِنَّهُ لَمِنَ الصّٰدِقِيْنَ” “Eşlerine zina isnat edip kendilerinden başka şahitleri olmayanlara gelince, onların her birinin şahitliği; kendisinin doğru söyleyenlerden olduğuna dair, Allah adına dört defa yemin ederek şahitlik etmesidir.” (en-Nûr 24/6).

Bu âyette yer alan illâ, istisnâ anlamında olduğu söylenmekle birlikte gayr manasında da yorumlanmıştır.⁷⁶ Bu bağlamda illâyî gayr manasında yorumlayan âlimlerden birisi Zerkeşî'dir (ö. 794/1392). Ona göre illânın istisnâ anlamı dikkate alındığında nefisler zinaya şahit olmadıklarından dolayı müstesnâ ve müstesnâ minhin cinsi farklı olur. Zira zinaya şahit olanlarda sayı dikkate alınır. Buna mukabil illâ gayr manasında sıfat olarak yorumlandığında müstesnâ ile müstesna minh arasındaki cins uyumsuzluğu ortadan kalkar.⁷⁷ Örnek olarak vermiş olduğumuz bu iki âyetin dışında diğer başka âyetlerde de illâ, sıfat manasında yorumlanmıştır. (Bk. el-Hicr 15/19, el-Hac 22/40; ez-Zuhuruf 43/26-27; en-Necm 53/32).

2.4. İllâ Edatının Vâv Anlamında Yorumlanması

Daha önce Arap dilinde illâ edatının atıf vâv-ı anlamında kullanıldığına yer verilmişti. Bu bağlamda Arap dilinin imkân ve sınırlarını dikkate alan bir kısım âlimler, Kur'ân'ın bazı âyetlerinde yer alan illâ edatını vâv anlamında yorumlamışlardır. Bu çerçevede şu âyet örnek olarak verilebilir:

“فَوَلُّوْا وُجُوْهَكُمْ شَطْرَهُ لِئَلَّا يَكُوْنَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ اِلَّا الَّذِيْنَ ظَلَمُوْا مِنْهُمْ فَاَلَا تَحْشَوْهُمْ وَاِحْشٰوْنُ” “Nerede olursanız olun, yüzünüzü (Mescid-i Haram'a) doğru çevirin ki, zalimlerin dışındaki insanların elinde (size karşı) hüccet olmasın. Onlardan korkmayın, benden korkun.” (el-Bakara 2/150).

73 Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 22: 127.

74 Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muħit*, 7: 420.

75 İbn 'Âşûr, *et-Taħrîr ve't-tenvîr*, 17: 38

76 Bk. Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, 4: 99; Kırtubî, *Câmi'*, 12: 182; Muħammed b. Muħammed Ebu's-Suûd, *İrşâdu'l-akli's-selîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.), 6: 158.

77 Zerkeşî, *el-Burhân*, 4: 239.

Kûfeli dilciler âyette yer alan illâ edatını vâv anlamında yorumlamışlardır. Yapmış oldukları bu yoruma binaen cümleyi şu şekilde takdir etmişlerdir: *والذين ظلموا لا يكون لهم أيضا حجة* “Zalim kimselerin de size karşı bir hüccetleri yoktur.” Âyete dair yapılan bu yorum, Ebû Bekr b. Mucâhid’in (ö. 324/936) bazı kurrâdan naklettiği şu kıraatle desteklenmiştir: *إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا* “Yani zulmedenlerle birlikte insanların elinde size karşı bir hüccet olmasın.”⁷⁸ Âyette illâ edatının vâv anlamında yorumlanabileceğine dikkat çeken Ferrâ, bu yorumu tefsir açısından doğru, Arap dili açısından ise hatalı olarak vasıflandırmıştır.⁷⁹ Zira Ferrâ’ya göre illâ edatının Arap dili açısından vâv anlamında kullanılabilmesi için daha önce gecen bir istisnâya atfedilmesi gerekir.⁸⁰ Âyette böyle bir atıf olmadığından her ne kadar tefsir açısından bu yorum doğru olsa da Arap dilinin kuralları açısından doğru bir yorum değildir.⁸¹ Ferrâ ile benzer gerekçeler gösteren Taberî de âyette illânın vâv anlamında yorumlanmasını doğru bulmamıştır.⁸²

Ebû Ubeyde, âyette illâ edatının istisnâ anlamında olmadığını, vâvu’l-muvâlât (sıra bildiren vâv) anlamında kullanıldığını vurgulamış ve yapmış olduğu bu yoruma Arap şiirinden ve nesrinden delil getirmiştir.⁸³ Zeccâc ise Ebû Ubeyde’nin bu yorumuna karşılık illânın istisnâ anlamında kullanıldığı görüşünü benimsemiştir.⁸⁴ Diğer taraftan Kırtubî (ö. 671/1273) bu âyet bağlamında farklı bir yoruma yer vermiştir. Şöyle ki *إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا* ifadesi İbn Abbâs, Zeyd b. Ali ve İbn Zeyd tarafından *أَلَا الَّذِينَ ظَلَمُوا* yani elif fetha ile lam ise tahfif edilerek *elâ* şeklinde okunmuştur. Bu okuyuşa göre *أَلَا* isti’nâf bildiren yeni bir edat olmuş oluyor. Bundan sonraki cümle ise cümle-i isti’nâfiyye olarak geliyor.⁸⁵ Râzî âyette zikri geçen illâ edatının istisnâ-i muttasıl, istisnâ-i munkatî’ ve vâv anlamında yorumlandığına dikkat çekerek bütün görüşleri özetlemiştir. Bu bağlamda Razi’nin naklettiğine göre Ali b. İsa er-Rummânî (ö. 384/994) illâ edatının vâv anlamında yorumlanmasını uzak bir görüş olarak nitelemiştir.⁸⁶ Zikri geçen âyet etrafında yapılan yorum farklılıkları şu âyet etrafında da yapılmıştır:

78 Enşârî, *el-İnşâf*, 1: 216.

79 Ferrâ, *Me’ân’l-Kur’ân*, 1: 89.

80 Aynı kurala Taberî de yer vermiştir. Bk. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3: 205.

81 Ferrâ, *Me’ân’l-Kur’ân*, 1: 89.

82 Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3: 205.

83 Ebû Ubeyde Ma’mer b. Müsennâ, *Mecâzu’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Fuâd Sezgin (Kahire: Mektebetü’l-Hâneî, 1961), 1: 60.

84 İbrahim b. Sehl Ebû Ishâk ez-Zeccâc, *Me’ân’l-Kur’ân ve i’râbuhû*, thk. Abdulcelîl Abde (Beyrut: Âlemu’l-Kutub, 1988), 1: 227.

85 Kırtubî, *Câmi’*, 2: 170.

86 Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 4: 121.

“Benim katımda peygamberler kokmaz. Ancak kim zulmeder, kötülüğün yerine iyilik yaparsa bilsin ki şüphesiz ben çok bağışlayıcıyım ve affediciyim.” (en-Neml 21/10-11).

Bu âyette yer alan illâ edatı diğer âyette olduğu gibi vâv anlamında yorumlanmıştır. Bu yoruma göre âyetin manası; “Benim katımda peygamberler ve zulmettikten sonra kötülüğü iyilikle değiştirenler korkmaz.”⁸⁷ İbnu'l-Cevzi'ye (ö. 597/1201) göre bu görüş Ferrâ tarafından bir kısım nahivcilerden nakledilmiştir. Ne var ki Ferrâ bu görüşü doğru bulmamıştır.⁸⁸ İbn 'Atıyye'nin Ebû Ca'fer'den (ö. 338/950) naklettiği bir kıraate göre ise âyette yer alan illâ edatı tenbîh ifade eden *أل* *elâ* şeklinde okunmuştur.⁸⁹ Bu okuyuşa göre illâdan sonra başlayan cümle yeni bir cümledir. İllâ edatının vâv anlamında yorumlandığına dair diğer bir âyet şudur:

“Allah, zulme uğrayanın dile getirmesi dışında, çirkin sözün açıklanmasını sevmez. Şüphesiz Allah, hakıyla işitendir, hakkıyla bilendir.” (en-Nisâ 4/148)

Bu âyette zikri geçen illâ edatı genellikle istisnâ-i muttasıl veya istisnâ-i munkatı' anlamında yorumlanmakla birlikte⁹⁰ diğer bir görüşe göre vâv anlamında olduğu söylenmiştir. Bu yoruma göre âyetin takdiri şu şekilde yapılmıştır: “Allah zulme uğrayanların da kötülüğü açığa çıkarmalarını sevmez.”⁹¹ Örnek olarak verdiğimiz bu âyetler dışında başka bir kısım âyetlerde de illâ vâv anlamında yorumlanmıştır. (bk. Hûd 11/107; en-Neml 21/10-11; el-Ğâşiye 88/23).

2.5. İllâ Edatının İsti'nâf Anlamında Yorumlanması

İllâ edatı Kur'ân'da, yukarıda yer vermiş olduğumuz anlamların dışında isti'nâf (yeni bir cümleye başlama) manasında yorumlanmıştır. Bu bağlamda erken dönem âlimlerinden Yahya b. Sellâm (ö. 200/815) illâ edatının dört ayrı manasına değinerek bu manalardan birisinin isti'nâf olduğunu vurgulamıştır. Başka bir ifadeye illâdan sonra gelen ifade, müstesnâ-müstasnâ minh ilişkisinde olmayıp yeni bir cümledir.⁹² Bu kullanım tarzının yer aldığı âyetlere dair birçok örnek zikredilmiştir. Bu bağlamda şu âyet örnek olarak verilebilir:

“De ki: Allah dilemedikçe ben kendime bir zarar verme ve bir fayda sağlama gücüne sahip değilim.” (el-A'râf 7/188).

87 İbnu 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 4: 251, Kurtubî, *Câmi'*, 13: 161.

88 Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, thk. Abdurrezzak el-Mehdî (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001), 3: 354.

89 Zemahşerî, *Keşşâf*, 3: 351; İbnu 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 4: 251.

90 Bk. Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 4: 118; Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 11: 253.

91 Enşârî, *el-İnşâf*, 1: 217.

92 Yahya b. Sellâm b. Ebî Şa'lebe, *et-Teşârif li tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Hind Şelebî (Tûnus: eş-Şeriketu't-Tûnusiyye, 1979), 375.

Âyette illâ edatından sonra gelen ifade müstesnâya benzese de yeni bir cümle olduğu ifade edilmiştir. Buna göre cümlelerin takdiri şu şekilde yapılmıştır: فَإِنَّهُ يَصِيبُنِي مَا شَاءَ اللَّهُ “Durum şu ki Allah’ın dilediği bana isabet eder.”⁹³ Bu bağlamda Yahya b. Sellâm إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ ifadesinin yer aldığı âyetleri illâ edatının isti’nâf anlamında kullanılmasına örnek olarak vermiştir.⁹⁴ Farklı bir örnek olarak şu âyeti verebiliriz:

إِلَّا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَابِتًا ثَمِينًا “Eğer siz ona yardım etmezseniz, inkâr edenler onu iki kişiden biri olarak (Mekke'den) çıkardıkları zaman, ona bizzat Allah yardım etmişti.” (et-Tevbe 9/40).

Müfessirler bu âyetin başında gelen illâ edatının istisnâ edatı olmadığını, isti’nâf bildirdiğini ifade etmişlerdir. Bu açıdan illâ edatının şartıye bildiren اِنْ ile nefiy bildiren لا harflerinden teşekkül ettiği vurgulanmıştır.⁹⁵ İllâ edatının isti’nâf anlamında kullanıldığına dair diğer başka âyetler de vardır. (Bk. el-Enfâl 8/73; et-Tevbe 9/39; el-Gâşiye 88/23). İllâ edatının isti’nâf anlamına dair zikredilen hemen hemen bütün örneklerde illâ edatı âyet başında gelmiştir. Bu bağlamda âyet başında gelen illâ edatının yeni bir cümleye başlama sadedinde bir edat olarak yorumlanmasında, âyetin kendi içinde anlam bütünlüğünü sağlama kaygısı etkili olmuş olabilir. Bu minvalde başka bir örnek olarak şu âyet verilebilir:

إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ لَمْ يُكَفِّرْنَا لَهُمْ مَا سَفَرُوا “Sonra onu, aşağıların aşağısına indirdik. Ancak, iman edip salih ameller işleyenler başka. Onlar için devamlı bir mükâfat vardır.” (et-Tîn 95/5-6).

Zikri geçen âyetlerde yer alan illâ edatının isti’nâf anlamında kullanıldığı söylenmiştir.⁹⁶ Ne var ki bir önceki âyeti de dikkate aldığımızda illâ edatının istisnâ anlamı ifade ettiği anlaşılıyor. Sonuç olarak bu tür örnek âyetlerde illâ edatının isti’nâf anlamında yorumlanması, manaya itibarla değil, âyetin başında gelmesi itibarıyla. Başka bir ifadeyle böyle bir yorum yapılmasında anlam değil illânın âyet başında gelmesi esas alınmıştır.

2.6. İllâ Edatının Zâid Anlamda Yorumlanması

Kur’ân ’da illâ edatının yorumlandığı anlamlardan bir diğeri zâid manasıdır. Zâid ifadesi nahiv açısından; bir kelimenin cümlede getirildiği halde lafzen

93 Mukâtil b. Süleymân el-Belhî, *el-Vucûh ve'n-Nezâir fi'l- Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Ahmed Ferîd Müzeydî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008), 128.

94 Yahya b. Sellâm, *et-Teşârif*, 376.

95 Beydâvî, *Envâru't-tenzil*, 3: 81; İbnu 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 3: 35; İbnu Aşur, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 10: 199.

96 Mukâtil b. Süleymân, *el-Vucûh ve'n-Nezâir*, 129; Yahya b. Sellâm, *et-Teşârif*, 376.

ve manen yok sayılması şeklinde tanımlanmaktadır.⁹⁷ Diğer taraftan bir kelimenin zâid olması tekit ve vurgu ifade eder.⁹⁸ Zerkeşi bu durumu lafzın ziyadeliği anlamın ziyadeliğini gerektirir şeklinde formüle etmiştir.⁹⁹ Bu bağlamda bir kısım âlimler şu âyette yer alan illâ edatını zâid anlamda yorumlamışlardır:

وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الْآدِيِّ يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءَ وَنِدَاءَ صُمُّ بُكُمْ عُمَىٰ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ “İnkârcıları imana çağırana ile inkâr edenlerin durumu, bağırp çağırmandan başka bir şey duymayan hayvanlara seslenen ile hayvanların durumu gibidir. Onlar sağır dırlar, dilsizdirler, kördürler. Bundan dolayı anlamazlar.” (el-Bakara 2/171).

Genel kabul bu âyette yer alan illâ edatının istisnâ-i muferrağ olduğu yönündedir.¹⁰⁰ Buna mukabil Ebû Hayyân'ın naklettiğine göre bir kısım âlimler âyette zikri geçen illâ edatını zâid olarak değerlendirmişlerdir. Bu yoruma göre cümle takdiri şu şekilde yapılmıştır: “O kimse, bir çağrı ve bir nida işitmez”¹⁰¹ Dolayısıyla illâ edatı istisnâ anlamında yorumlandığında, ispat manası yani o kimsenin sadece çağrı ve nida işiteceği vurgulanırken, zâid olarak değerlendirildiğinde ise nefiy manası kastedilmektedir.¹⁰²

İllâ edatını bu âyette zâid olarak yorumlayanlar şöyle bir gerekçe sunmuşlardır: O kimsenin لَا يَسْمَعُ ifadesiyle işitmediği söylenmesine rağmen çağrıyı ve nidayı işitmesi arasında bir tutarsızlık vardır. Bu şu ifadeye benziyor: يَسْمَعُونَ إِلَّا الْمَسْمُوعَ “İşitmiyorlar, ancak işitilene işitiyorlar.” Hâlbuki böyle bir kullanımı câiz değildir.¹⁰³ Ebû Hayyân ise bu ifadenin; hayvanların kendilerine söylenen lafızların manalarını anlamadıkları gibi, onlar kendilerine söyleneni anlamıyorlar anlamında olduğunu vurgulamıştır. Buna göre cümlenin takdiri: لَيْسَ لَهُمْ إِلَّا سَمَاعُ النَّدَاءِ دُونَ إِذْرَاكِ الْمَعَانِي وَالْأَعْرَاضِ; “Onlar manaları ve maksatları kavramaksızın sadece nidayı işitirler.” şeklindedir.¹⁰⁴ İbn Âdil (ö. 775/1373), Es-

97 Semir Necib, *Mu'cemu'l-muštalaḥâti'n-naḥviyye*, 100.

98 İslam geleneğinde Kur'ân'da zâid kelimelerin yer alıp almadığı tartışılmıştır. Bu bağlamda dil ve nahiv açısından Kur'ân'da bir kısım kelimeler zâid olsa da anlam olarak zâid olmadığı söylenmiştir. Diğer taraftan zâid kelimesinin çağrıştırdığı olumsuz anlamdan dolayı bir kısım âlimler zâid olarak kullanılan kelimeleri *sıla* olarak isimlendirmeyi tercih etmişlerdir. Bk. Ahmed Yüksel, “Dilbilim Açısından Kur'ân 'da Zâid Harfler”, *İslâmî Araştırmalar* 17/3 (2004): 171-183.

99 Zerkeşi, *el-Burhân*, 3: 34.

100 Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1: 214; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 5: 190; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2: 215.

101 Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-muḥît*, 2: 108.

102 Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-muḥît*, 2: 108.

103 Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-muḥît*, 2: 108.

104 Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-muḥît*, 2: 109.

maî'nin illâ edatının Arap dilinde zâid kullanıldığı görüşünde olduğunu zikrederek, âyette yapılan yorumu merdûd olarak vasıflandırmıştır.¹⁰⁵ Dolayısıyla İbn Adil'e göre âyette illâ edatının zâid anlamda yorumlanması doğru değildir.

Kur'ân'da bu âyetin dışında illâ edatının zâid anlamında yorumlandığına dair başka bir âyet tespit edemedik. Diğer taraftan daha önce üzerinde durduğumuz üzere Arap dilinde illâ edatının zâid olarak kullanıldığı görüşünün birçok dilci tarafından kabul görmemesi ve zâid ifadesinin çağrıştırdığı olumsuz anlam, Kur'ân tefsirinde illâ edatının zâid manasında yorumlanmamasında belirleyici bir etken olmuştur.

Sonuç

İlahi kelamın doğru anlaşılması noktasında hiç kuşkusuz dil vazgeçilmez bir unsurdur. Zira Kur'ân her ne kadar bütün insanlığa gönderilen bir mesaj olsa da bu mesaj nâzil olduğu dönemin dili içerisinde varlık kazanmış ve insanlığın idrakine sunulmuştur. Bu açıdan bakıldığında Kur'ân'ın doğru anlaşılması Arap diline dair unsurların doğru anlaşılmasına bağlıdır. Dili ve anlamı oluşturan bu unsurlardan birisi de edatlardır. Biz bu çalışmada Arap dilinde genellikle istisnâ anlamında kullanılan illâ edatının farklı manalarda da kullanıldığını ortaya koymaya çalıştık. Buradan hareketle bu farklı manaların Kur'ân tefsirinde ve yorumundaki yansımalarını tespit ettik. Buna göre Kur'ân'da yer alan illâ edatının istisnâ anlamı dışında istib'âd, ba'de, gayr, vâv, isti'nâf ve zâid anlamlarda yorumlandığını gördük. Dolayısıyla Kur'ân etrafında yapılacak edat ve tefsir çalışmalarında, pek çok Kur'ân âyetinde geçen illâ edatının istisnâ anlamının yanında bu farklı anlamların da dikkate alınması gerektiğini söyleyebiliriz. Nitekim İslam ilim geleneğinde özellikle dilciler ve müfessirler ilgili âyetleri yorumlarken illâ edatının bu farklı anlamlarına işaret etmişlerdir.

Araştırmada özellikle illâ edatına dair farklı anlamların hangi âyetler etrafında ortaya konulduğunu tespit etmeye çalıştık. Bu açıdan illâ edatının Kur'ân'da kullanıldığı farklı manaların belli âyetler etrafında yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Müfessirlerin illâyı belli âyetlerde istisna anlamı dışında yorumlamalarında çeşitli sebeplerin etkili olduğu anlaşılıyor. Arap dilinin bu türden farklı yorumlara imkân vermesi, ayrıca müfessirin kendi bakış açısına göre ilgili âyette anlam ve mana bütünlüğünü sağlama kaygısı belirleyici etkenlerdendir. Başka bir ifadeyle söyleyecek olursak müfessirin dirâyeti, içinde bulunduğu ilmi gelenek ve sahip olduğu ilmi ve fikri kimlik illâyı dair yapılan farklı yorumlarda belirleyici unsurlardandır. Bu açıdan meseleye bakıldığında yapılan yorumlar tartışılabilir bir içeriğe sahiptir. Nitekim aynı

105 İbnu 'Âdil, *el-Lübâb*, 3: 166.

ayette yer alan illâ edatının müfessirler tarafından farklı manalara tevcih edilmesi meselenin tartışmaya açık olduğuna işaret etmektedir.

İllâ edatının istisnâ dışındaki anlamları, yorum zenginliği sunduğu gibi bir kısım âyetlerin farklı anlaşılmasına imkân ve açılım sağlamaktadır. Bu noktada illâ edatının Arap dilinde farklı anlamlarda kullanıldığı ve Kur'ân âyetlerine bu yorum farklılıklarının yansıdığı tespitinden hareketle illâ edatının yer aldığı diğer başka âyetler de bu farklı manalar esas alınarak yorumlanabilir. Bunun en azından dilsel bir imkân olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim müfessirler de bu dilsel imkânı dikkate alarak belli âyetlerde, illâyâ istisna dışında farklı manalar vermişlerdir. Diğer taraftan sadece dilin vermiş olduğu imkâna dayanarak âyetlerde yer alan illâ edatının bu farklı anlamlardan birinde yorumlanması doğru olmaz. Zira Kur'ân yorumunda dilin imkân ve sınırları vazgeçilmez bir unsur olmakla birlikte, tek unsur değildir. Bu açıdan Kur'ân yorumunu bütünüyle dilin imkân verdiği manalara indirgememek gerekiyor. Dilin yanında Kur'ân'ın bütünlüğü ve anlamı belirleyen diğer esasların da dikkate alınması gerekir. Sonuç olarak yapmış olduğumuz bu araştırma daha çok tespite dayalı bir araştırma olduğundan, konuya dair yapılacak yeni çalışmalarda illâyâ dair bu farklı anlamların ne tür sonuçlara yol açtığı ya da açabileceği gerek konu gerekse de belli âyetler etrafında tartışılabilir. Dolayısıyla yapmış olduğumuz bu çalışmanın önemli sonuçlarından birisi, meseleye dair yapılacak tartışmalara ve yaklaşımlara teorik bir zemin oluşturmasıdır.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed. *Tefsîru cüz'î 'Âmme*. Mısır: Matba'atü Mısır, ts.
- Akdağ, Hasan. *Arap Dilinde Edatlar*. Konya: Tekin Yayınevi, 1984.
- Bekrî, Şeyh Emin. *el-Belâğatu'l-'Arabiyye fî sebihâ'l-cedîd*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2004.
- Belhî, Mukâtil b. Süleymân. *el-Vucûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Thk. Aşmed Ferîd Müzeydî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008.
- Belhî, Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2002.
- Bernards, Monique. "Kur'ân-ı Kerîm'de İstisnâ (Hûd Sûresi, 116. Ayet Örneği)". Trc. Cüneyt Eren-Bilâl Temiz. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/3 (2004): 143-150.
- Beydâvî, Ebû Şâid Abdullah b. 'Amr. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Thk. Muhammed. 5 Cilt. Abdurrahmân. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Çöğenli, Sadi - Bakırcı, Selami. *Arapça Edatlar Sözlüğü*. Erzurum: Bakanlar Matbaacılık, 2000.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Endelüsî. *el-Bahrû'l-muhîl fi't-Tefsîr*. Thk. Sıdkî Muhammed Cemil. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Endelüsî. *İrtişâfu'd-darb min lisâni'l-'Arab*. Thk. Recep Osman Muhammed. Kahire: Mektebetü'l-Hâneci, 1998.

- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ. *Mecâzu'l-Kur'ân*. Thk. Muḥammed Fuâd Sezgin. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâneî, 1961.
- Ebû Şa'lebe, Yahya b. Sellâm. *et-Teşârif li tefsîri'l-Kur'ân*. Thk. Hind Şelebî. Tûnus: eş-Şeriketu't-Tûnusiyye, 1979.
- Ebu's-Suûd, Muḥammed b. Muḥammed. *İrşâdu'l-akli's-selîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, ts.
- Ensârî, Abdurrahmân Ebu'l-Berakât Kemaluddîn. *el-İnşâf fi mesâilil-l-hulâf beyne'n-nahviyyîn*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Unşuriyye, 2003.
- Faql, Hasan Abbâs. *el-Belâğa funûnuhâ ve efnûnuhâ*. Amman: Dâru'n-Nefâis, 2004.
- Ferâhîdî, Ebû Abdurrahmân Hâlîl b. Aḥmed. *el-Cümel fi'n-naḥv*. Thk. Faḥruddîn Qabâve. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Fereздақ, Humâm b. Ğâlib Ebû Ferâs. *Dîvânu'l-Fereздақ*. Thk. Ali Afûr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Aḥmed Yûsuf en-Necâtî. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Mışrıyye, ts.
- Hân, Muḥammed. "Arap Dilinde Edatların Yapı ve Fonksiyonları". Trc. Abdullah Hacıbekiroğlu. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/28 (Haziran 2015): 129-140.
- Heravî, Ali b. Muḥammed en-Naḥvî. *el-Uzhiyye fi 'ilmi'l-hurûf*. Thk. Abdulmu'in el-Melûhî. Dimeşk: Matbû'âtü Mecme'î'l-Luğa, 1993.
- İbnu Âdil, Ebû Hafs Sirâcuddîn ed-Dimeşkî. *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-Kitâb*. Thk. Âdil Aḥmed Abdulmevcûd. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1998.
- İbnu 'Aṭıyye el-Endelüsî, Ebû Muḥammed Abdulḥak. *el-Muḥarreru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. Thk. Abdüsselâm Abduşşâfi. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2001.
- İbnu 'Âşûr, Muḥammed b. Tâhir. *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984.
- İbnu Fâris, Ebu'l-Ḥüseyn Aḥmed b. Zekeriyâ. *Mu'cemü meḳâyisi'l-luğa*. Thk. Abdusselam Muḥammed Hârûn. 6 Cilt. Mısır: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbnu Hişâm, Abdullah b. Yusûf Cemâluddîn. *Muğnî'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb*. Thk. Mâzin el-Mubârek-Muḥammed Ali. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1985.
- İbnu Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Thk. Sâmi b. Muḥammed. 8 Cilt. Riyad: Dâru Ṭayyibe, 1999.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân. *Zâdu'l-mesîr*. Thk. Abdurrezzaқ el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kububi'l-'İlmiyye, 2001.
- İbnu'l-Ḳayyim el-Cevziyye, Muḥammed b. Ebî Bekr. *Bedâi'u'l-fevâid*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, ts.
- İbnu Manzûr, Muḥammed b. Ali Ebu'l-Fadl Cemâluddîn. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, ts.
- İbnu's-Serrâc, Ebû Bekr Muḥammed b. Sehl. *el-Uşûl fi'n-naḥv*. Thk. Abdu'l-Huseyin el-Fetelî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Ḳurtubî, Ebû Abdullah Muḥammed b. Aḥmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Aḥmed Berdûnî. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1964.
- Mâlikî, Aḥmed b. Abdinnûr. *Raşfu'l-mebânî fi şerhi hurûfi'l-me'ânî*. Thk. Aḥmed Muḥammed el-Harrâd. Dimeşk: Matbû'âtü mecme'î'l-luğa, ts.

- Mevzî'ı, İbnu Nuriddîn Muḥammed b. Ali. *Meşâbihu'l-meğânî fi ħurûfi'l-me'ânî*. Thk. Âiz b. Nâfi' el-Ömerî. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1993.
- Murâdî, Ebû Muḥammed Bedruddîn b. Ali. *el-Cene'd-dânî 'alâ ħurûfi'l-me'ânî*. Thk. Faḥruddîn Qabâve. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992.
- Mustafavî, Hasen. *et-Taḥkîk fi kelimâti'l-Ḳur'ânî'l-Kerîm*. 14 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Tıba'a ve'n-Neşr, 1995.
- Müberred, Muḥammed b. Yezîd Ebu'l-Abbâs. *el-Muktezab*. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kutub, ts.
- Necib, Muḥammed Semir. *Mu'cemu'l-muštalahâti'n-naḥviyye ve's-şarfiyye*. Beyrut: Müessesetür'r-Risâle, 1985.
- Râzî, Ebû Abdullah Muḥammed b. Ömer Faḥruddîn. *Mefâtihu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsî'l-Arabi, 1999.
- Rummânî, Ebu'l-Ḥaşan Ali b. 'İsâ. *Me'ânî'l-ħurûf*. Thk. İrfân b. Selîm. Beyrut: el-Mektebetü'l-Unşuriyye, 2005.
- Şa'd, Maḥmûd Abdunnebî. *Ḥurûfu'l-me'ânî beyne deġâiki'n-naḥvi letâifi'l-fıkhî*. Mısır: Câmî'atü Benhâ, 1988.
- Sekkâkî, Yûsuf b. Muḥammed b. Ali. *Miftâhu'l-'ulûm*. Thk. Na'îm Zerzûr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.
- Sıbeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osman. *el-Kitâb*. Thk. Abdusselam Muḥammed Harûn. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâneçî, 1988.
- Sîrâfî, Ebû Şaîd Ḥasan b. Abdullah. *Kitâbu şerhi Sıbeveyh*. Thk. Aḥmed Ḥasan - Ali Seyyid. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008.
- Suyûtî, Abdurrahmân Ebî Bekr Celâluddîn. *el-İtkân fi ulûmi'l-Ḳur'ân*. Thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrahim. 4 Cilt. Mısır: el-Heyetü'l-Mışrıyye, 1974.
- Suyûtî, Abdurrahmân Ebî Bekr Celâluddîn. *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*. Thk. Abdulḥamid Hindâvî. 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetü'l-Tevfîkiyye, ts.
- Şemerî, Abdulḥamîd. "Ḥaġîkatü ra'yi'l-Ferrâ fi terkîbi edâti'l-istisnâ". *Mecelletü Câmî'ati Bâbil* 22/1 (2014): 21-37.
- Şerîf, Maḥmuûd Hüseyin. *Mu'cemu ħurûfi'l-me'ânî fi'l-Ḳur'ânî'l-Kerîm*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- Şevkânî, Muḥammed b. Ali b. Muḥammed. *Fethu'l-kaḍîr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993.
- Ṭaberî, Muḥammed b. Cerîr Ebû Ca'fer. *Câmiu'l-beyân fi tefsîri'l-Ḳur'ân*. Thk. Aḥmed Muḥammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Uşmûnî, Ali b. Muḥammed b. 'İsâ. *Şerhu'l-Uşmûnî li Elfiyeti İbn Mâlik*. 4 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Yazıcı, Hüseyin. *Arapçada Edatlar ve Kullanımları*. İstanbul: Kitabevi, 1996.
- Yüksel, Ahmed. "Dilbilim Açısından Kur'an'da Zâid Harfler". *İslâmî Araştırmaları Dergisi* 17/3 (2004): 171-183.
- Zeccâc, İbrahim b. Sehl Ebû İshâk. *Me'ânî'l-Ḳur'ân ve i'râbuhû*. Thk. Abdulcelîl 'Abde. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 1988.
- Zeccâcî, Ebu'l-Ḳâsım Abdurrahmân b. İshâk. *el-Lâmât*. Thk. Mâzin el-Mubârek. Dimeşk: Dâru'l-Fıkr, 1985.
- Zeccâcî, Ebu'l-Ḳâsım Abdurrahmân b. İshâk. *Ḥurûfu'l-me'ânî*. Thk. Ali Tevfîk el-Ḥamd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.

- Zemaşşeri, Ebu'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr Cârullah. *el-Keşşâf 'an ḥaḳâiḳi ğavâmiẓi't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1988.
- Zürkânî, Muḥammed b. Azîm. *Menâhilu'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. Mısır: 'Matba'atü 'Îsâ, ts.
- Zerkeşi, Ebû Abdullah Bedruddîn Muḥammed b. Abdullah. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. Thk. Muḥammed Ebu'l-Faḳl İbrahim. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1957.

Different Usages of Particle *Illā* in the Arabic Language and Its Reflection on the Interpretation of the Qur'ân

(Extended Abstract)

The Qur'ân is a divine message delivered to humanity through the Prophet within twenty-three years in a certain historical setting. This divine message was revealed within the possibilities and limits of the Arabic language. Indeed, many verses in the Qur'ân stress that this divine message was revealed in Arabic. Moreover, the scholars have emphasised that knowledge of Arabic language and *balāghat* is an essential prerequisite for understanding the divine injunction. Therefore, the Arabic language, its style and linguistic features have a prominent role for the correct understanding of the Qur'ân. In other words, it is not possible to understand a message, without understanding the language in which the message is revealed. Hence, it is not possible to understand the Qur'ân precisely, without any knowledge of the Arabic and its linguistic features.

One of the elements of the Arabic language is particles. Particles, which are meaningless by themselves, have an important function in determining the meaning of the sentence. Therefore, from the early period there have been studies which have explored the effects of particles on meaning in detail. These studies have been collected under the title of *ḥurūf al-ma'ānī*.

In this study, we explored effects of particle *illā*, which is one of ma'ānī letters, on the meaning of the verses of the Qur'ân. The existence of this particle in many verses of the Qur'ân and the fact that the particle *illā* was considered solely as a particle of exception, are the reasons behind the choosing of this topic to study. However, in the Arabic language, the particle *illā* have different meanings, rather than being only an exception. Therefore, it should be stressed that there is a variety of different usages of the particle *illā* in the Arabic language and that it will be more accurate to interpret the Qur'ân verses by taking these usages and meanings into consideration. This study, therefore, aims also to contribute towards correct understanding of the Qur'ân.

As was mentioned before, the particle *illā* is used in different meanings in the Arabic language. All these different meanings have been taken into consideration by the tafsīr scholars when they interpret relevant verses. It is found that the particle *illā* was interpreted as *istib'ād* (execution), *ba'de* (after), *ḡayr*, (without) *wāw* (conjunction), *isti'nāf* (resumption) and *zāid* (supplemental), apart from solely as an exceptive particle. Therefore, it can be argued that different meanings of particle *illā*, which is mentioned in the Qur'ân in many verses, should be taken into account in future studies on tafsīr and particles. In fact, in the Islamic scientific tradition, linguists and scholars of tafsīr have considered different meanings of particle *illā* when they interpret related

verses. It can be also said that the interpretation of *illā* in different meanings intensify around certain verses. It appears that there are various reasons why tafsīr scholars interpreted *illā* other than as an exception in certain verses. Some of the reasons for this: the fact that the Arabic language allows such different interpretations, the scholar's desire to ensure content and meaning integrity of relevant verses. In other words, the ability of the scholar, the intellectual tradition of the scholar and the scholar's scientific and intellectual identity have been decisive factors for the shaping of the interpretation of *illā*. This shows that these interpretations are debatable. Indeed, the fact that tafsīr scholars have attributed different meanings to *illā* in the same verse indicates that this issue is a matter of debate.

Different interpretations of *illā* will not only provide richness of interpretation but also make possible to understand some verses in a different way. It should also be stressed that if it is possible to attribute different meanings to *illā* in the Arabic language and these different meanings have been used by some scholars, it should also be possible to interpret other verses, which include *illā*, according to these different meanings. We can say that this is possible at least linguistically. In fact, some tafsīr scholars gave different meanings to *illā*, rather than the exception, in some verses, by taking these linguistic possibilities into account. However, it would not be correct to interpret *illā* in every verse differently, just because of the linguistic possibility. Even though the possibilities and limits of the language is an indispensable element in the Qur'ān interpretation, it is not the only element. In this respect, the interpretation of the Qur'ān should not be reduced completely to the possibilities of the language. In addition to the language, the integrity of the Qur'ān and other principles which help to determine the meaning of the Qur'ān should be taken into consideration.

In conclusion, because of this research was exploratory research, new researches are needed to examine the consequences of using a different meaning of *illā* to interpret the verses of the Qur'ān. This can be achieved by focusing on a certain topic or some verses. Thus, this research provides a theoretical basis for future researches and discussions about the issue.